

ХАРАКТЕРНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПІЛКУВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ВЧИТЕЛЯМИ У ШКОЛІ-ІНТЕРНАТІ ДЛЯ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Постановка проблеми. Важливу роль у розвитку особистості дитини відіграє її спілкування з дорослими, ровесниками, зі значимими для неї людьми, що набуває особливо великого значення стосовно взаємин дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, з вчителями та вихователями закладів інтернатного типу.

В Україні кількість вихованців у школах-інтернатах невинно росте. За даними дослідження Державного інституту проблем сім'ї та молоді, на 1 січня 2003 року у нас діяло 52 школи-інтернати, в яких навчалось 12590 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (у порівнянні з 1995 роком кількість дітей цього статусу зросла на 32 %) [1, с.23].

Влаштування "долі" дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, здійснюється також за допомогою їх усиновлення (за даними Держкомстату України, протягом 2002 року всиновлено 6925 дітей); виховання в дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях (за станом на 1 січня 2003 р., в нашій країні функціонувало 112 дитячих будинків сімейного типу та 45 прийомних сімей, в яких виховувалось 1132 та 64 дитини відповідно) [1, с.220]. Але найбільше таких дітей залишаються у будинках дитини, дитячих будинках та школах-інтернатах для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Оскільки в школу-інтернат значна частка дітей потрапляє з дитячого будинку, знання особливостей спілкування між дітьми та вихователями інтернатних закладів в дошкільний період їх розвитку є важливим для розуміння подальших взаємин "дітей без сім'ї" з дорослими.

Аналіз теоретичних джерел. Вивчаючи психічну депривацію дітей-сиріт, чеські дослідники Й.Лангмейєр і З.Матейчик дійшли висновку, що в таких дітей віком до 5 років спостерігається більше порушень, ніж у тих, які потрапили в інтернатний заклад уже в шкільному віці, і у значній мірі ці порушення є наслідком об'єктивно орієнтованої організації взаємин між суб'єктами виховного процесу в дитячих будинках.

Однією з головних причин ранньої депривації вихованців дитячих будинків, що спричиняє істотні порушення мови, емоційно-мотиваційної та соціальної сфер, розвитку самосвідомості, Й.Лангмейєр і З.Матейчик вважають недостатню емоційну стимуляцію. Відсутність тісного емоційного контакту уже в

ранньому віці створює незадоволеність життєво важливої потреби в любові, а це спричиняє в психіці дитини підвищення агресивності, роздратованості, стурбованості та боязливості [2, с.194].

Вивчаючи особливості спілкування та допитливості у вихованців дитячих інтернатних закладів у ранньому віці, Т.Землянухіна дійшла висновку, що однією з їх характерних особливостей є пасивність, яка викликається дефіцитом спілкування з дорослими. У цієї групи дітей спостерігається схильність до конфліктних переживань, надмірна обережність і неприйняття нового [3, с.66-70].

Н.Авдєєва і Н.Хаймовська, досліджуючи залежність типу прив'язаності дітей до дорослого від особливостей їх взаємодії, визначили, що психічні прояви (показники погляду, емоцій, вокалізацій, дій) у вихованців будинку дитини значно бідніші, ніж у їх ровесників із сімей. Для "сімейних" дітей раннього віку найбільш характерною є надійна прив'язаність до значимого дорослого, яка формується через вміння матері підтримувати ініціативу дитини, встановлювати з нею контакт поглядів, що, безперечно, є причиною зниження страху перед незнайомими дорослими, предметним світом тощо.

Вихованці будинку дитини у більшості випадків виявляють ненадійну прив'язаність до вихователів, яка проявляється в невмінні відповідати на ініціативу, а їх спілкування і взаємодія з дорослими збіднена і не розвинута [4, с.47-48].

Подібні висновки раніше були зроблені і в дослідженнях С.Ю.Мещерякової, яка вивчала особливості афективно-особистісних зв'язків з дорослими у немовлят, позбавлених батьківської опіки. На її думку, такі діти більше звертаються не до "суб'єктивних", а до "об'єктивних" якостей персоналу, що не сприяє оволодінню засобами подолання страху і призводить до атрофії активних засад в особистісному та пізнавальному розвитку [3, с.48-53].

Спілкування дітей із значимими дорослими формує їх спрямованість на оточуючих, що є основою засвоєння дитиною моральних норм, прищеплення її культури переживань, розвитку емпатії. Співчуття, співпереживання сприяє становленню особливо цінних моральних якостей особистості, які лежать в основі доброти дитини, її активної гуманності, і водночас, є прагненням поділитися своїми почуттями з іншими людьми.

Дослідження І.Залисіної показало, що потреба у співпереживанні та взаєморозумінні у дошкільнят з дитячого будинку виявилась недостатньо розвинутою. Під час експерименту діти "...не висловлювали оціночних суджень, а також майже не прагнули узгоджувати з дорослими ставлення до того, що відбувається" [5, с.91]. І.Залисіна вважає, що тут спостерігається своєрідний віково-індивідуальний синдром, який характеризується невідповідністю розвитку мотиваційної та операційної сфер. Багато в чому це пов'язане з особливостями регламентування поведінки дітей в дитячих будинках.

Отже, взаємини між дорослими та вихованцями дошкільного віку закладів інтернатного типу, як показали дослідження, носять поверхневий характер і

сприяють формуванню негативних особливостей психічного розвитку "дитини без сім'ї". Серед них:

- пасивність у спілкуванні з дорослими;
- ненадійна прив'язаність до дорослих;
- недостатній розвиток потреби у співпереживанні та взаєморозумінні;
- невміння володіти засобами подолання страху;
- атрофія в особистісному та пізнавальному розвитку.

Незадоволеність потреби в спілкуванні з дорослими при переході дітей з дитячого будинку у школу-інтернат залишається, а відтак і деформації, які вже відбулися в психічному розвитку дітей-сиріт, зазвичай не зникають, а в молодшому шкільному віці ще й поглиблюються.

Зокрема, як показали дослідження В. Мухіної, учні початкової ланки школи-інтернату не засвоюють навичок продуктивних взаємин з оточуючими. Їх спілкування нерозвинене: контакти поверхневі, нервові і швидкі – вони водночас домагаються уваги і відштовхують її, переходячи на агресію чи пасивне відчуження. Потребуючи любові та уваги, діти не вміють поводитися таким чином, щоб оточуючі спілкувалися з ними у відповідності з цією потребою [8, с.261]. На думку В. Мухіної, неадекватний досвід спілкування призводить до того, що дитина дуже рано починає приймати негативну позицію по відношенню до інших.

Рівень розвиненості співчуття, співпереживання до педагогів молодших школярів, які виховуються поза сім'єю, вивчала Л. Виговська. Вербальна поведінка дітей визначалась по спеціально розробленій методиці "Вибір", в якій пропонувалось дати відповідь на десять сюжетів-колізій. Зміст розповідей відображав конфліктну ситуацію або ситуацію допомоги. Реальні взаємини учнів в ситуаціях морального вибору вивчались за допомогою адаптованої до умов закладів інтернатного типу медотики Т. П. Гаврилової та програвання гри "Будівництво нового міста".

Л. Виговська дійшла висновку, що у вербальній поведінці більша частина вихованців інтернатів (75,7%) виявили вищий рівень емпатійного ставлення до дорослого, а на етапі дослідження реальної поведінки – тільки п'ята частина дітей допомогла дорослому, хоча майже всі учні проявили до нього співчуття. Цей парадокс автор пояснює тим, що "незначна кількість дітей, яка надала допомогу дорослим, обумовлюється небагатим та одностороннім досвідом взаємодії з ними, звичкою до покрокового виконання дій, яке контролюється наставниками, відсутністю досвіду співробітництва з дорослими, обмеженням самостійності" [6, с.61].

Специфічний тип взаємин між дітьми та дорослими в закладах інтернатного типу виявили також А. Прихожан і Н. Толстих. На їх думку, в поєднанні з гіпертрофованою потребою в спілкуванні з дорослими, яка викликана дефіцитом такого

спілкування в школах-інтернатах (мала кількість особистісних звернень дорослих до дітей, однорідність їх змісту), залежність емоційного благополуччя дитини від ставлення до неї дорослого визначає надійність цього спілкування [7, с.102].

Досліджуючи особливості психічного розвитку молодших школярів закладів інтернатного типу, А. Прихожан і Н. Толстих експериментально довели, що сферу спілкування дорослих з вихованцями інтернатних закладів характеризує особлива напруга потреби в цьому спілкуванні. Проаналізувавши результати виконання учнями тесту "малюнкових асоціацій" Розенцвейга, автори дійшли висновку, що в сфері спілкування з дорослими у вихованців інтернатних закладів домінують реакції екстрапунітивного напрямку (зовнішньо звинувачувальні реакції) з переважанням самозахисного (Е) і фіксації на задоволенні потреби (е), в той час як у загальноосвітніх школах переважаючими виявляються реакції інтрапунітивного напрямку (самозвинувачувальні реакції) [7, с.107]. Така фрустрованість потреби в спілкуванні в поєднанні з невмінням взяти на себе відповідальність за рішення конфлікту демонструє, на думку авторів, "споживацьке" ставлення до дорослих, тенденцію чекати чи вимагати рішення своїх проблем від дорослих [7, с.109].

Незадоволеність потреби в спілкуванні дітей, які виховуються в закладах інтернатного типу, з дорослими, на думку А. Прихожан і Н. Толстих, позбавляють їх, по-перше, важливого для емоційного благополуччя переживання своєї потрібності і цінності для інших, спокійної впевненості в собі, які лежать в основі формування повноцінної особистості, а по-друге, переживання цінності іншої людини, глибокої прив'язаності до інших людей.

Хоча кожна людина з дитинства потребує спілкування з іншими людьми, важливим для неї є також потреба у відособленні від інших. Лімітований простір предметного світу і відсутність у школах-інтернатах вільного приміщення, в якому дитина могла б побути насамоті, на думку В. Мухіної, створює особливу психологічну проблему, яка полягає у відсутності "...умов для внутрішнього зосередження, для інтимного довірливого спілкування зі значимими дорослими", що стандартизує певний соціальний тип особистості [8]. "Нереалізована потреба в життєвому просторі для психологічного відособлення призводить до того, що у дітей із закладів інтернатного типу виникають аномальні взаємини одне з одним, з'являються відхилення в розвитку особистості" [8, с.262]. Через це дуже рано розвивається схильність до блукання (на вулиці такі діти відчувають себе вільнішими від вихователів і вчителів).

Отже, розвиток сфери контактів дітей вирішальним чином обумовлений тим, як його організують і здійснюють дорослі, з якими діти спілкуються. Обмін враженнями з близькими дорослими сприяє не тільки адекватності сприйняття оточення, а й формує ставлення дітей до об'єктів та подій навколишнього світу, розвиває почуття. Як показали наукові дослідження, у дітей-сиріт

а дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховуються в закладах інтернатного типу, формується особиста напружена потреба у спілкуванні з дорослими. Найбільше вона проявляється в невмінні дітей конструктивно вирішувати конфліктні ситуації при спілкуванні з дорослими (домінування захисних форм поведінки сприяє небажанню дітьми визнати свою провину, агресивності, намаганням звинуватити інших).

Предметом нашого дослідження стали особливості взаємин молодших школярів з вчителями в умовах школи-інтернату. Його мета – здійснити порівняльний аналіз спілкування учнів з педагогами по класах початкової ланки школи-інтернату.

Для досягнення мети дослідження необхідно було вирішити наступні завдання: 1) виявити особливості спілкування учнів молодших класів шкіл-інтернатів з вчителями, вихователями та дорослими загалом; 2) дослідити, емоційний стан та рід діяльності вихованців інтернатних закладів в позаурочний час; 3) здійснити порівняльний аналіз взаємин молодших школярів та педагогів в школах-інтернатах по класах.

Респондентами були 102 учні II-IV класів трьох обласних шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Дослідження проводилось протягом жовтня – листопада 2003 року.

Особливості спілкування між педагогами та вихованцями школи-інтернату ми вивчали опосередковано, апелюючи до прихованих думок учнів. Діти виявляли своє ставлення до вчителів, уроків та дорослих загалом через продовження незакінчених речень, які пропонувались індивідуально кожному учневі в усній формі. У цій статті наведено аналіз лише тих відповідей учнів школи-інтернату, які стосуються предмету нашого дослідження.

У процесі спілкування позиції педагога і дитини докорінно відрізняються. Справедливою є думка Ю.І.Турчанінової, яка вважає, що в той час, як для вчителя спілкування є частиною професійної діяльності, для учня воно – це частина його життєдіяльності. Дитина живе, спілкуючись з дорослими і ровесниками. “Вчитель, спілкуючись з дітьми, пращое, і це означає, що він завжди повинен чітко усвідомлювати, що виникає між ним і його учнями. Беручи участь у спілкуванні, вчитель завжди повинен бути і поза ним: спостерігати, аналізувати, приймати рішення, знаходити оптимальні способи його здійснення” [9, с.6].

Для розуміння особливостей спілкування з наймолодшими учнями шкіл-інтернатів важливим є також знання того, як сприймають дорослих діти, позбавлені сімейного тепла і затишку.

Як видно з таблиці 1, найбільша кількість дітей (24%) вважають, що дорослі завжди сварять та карають; 16% та 10% учнів молодших класів стверджують, що дорослі завжди вчать, виховують та доглядають дітей; а учні четвертого класу

Таблиця 1

Продовження учнями початкової ланки шкіл-інтернатів речення, початком якого є “Дорослі завжди ...”

ранг	Твердження учнів	Класи та кількість учнів, %			Всього, %
		2 клас	3 клас	4 клас	
1	Сварять, жорстоко поводяться	9,8	6,8	7,8	24
2	Вчать, виховують	7,8	4,9	2,9	16
3	Хороші, добрі	2,9	5,8	4,9	14
4	Доглядають нас	3,9	–	5,8	10
5	Люблять дітей	3,9	3,9	–	8
6	Не розуміють дітей	–	–	2,9	3

шкіл-інтернатів (3%) вказують на нерозуміння їх вчителями та вихователями. Що стосується особистісних якостей оточуючих їх дорослих, то 14% вихованців досліджуваних інтернатних закладів вважають дорослих хорошими та добрими, а 8% учнів – таких, що люблять дітей.

Для кращого розуміння особливостей сприйняття дітьми дорослих ми об'єднали наведені результати у дві категорії, і з'ясували, що вихованці інтернатних закладів найчастіше звертають увагу на особливості своїх взаємин з дорослими (53%), а менше – на їх особистісні якості (22%). Таку різницю, на нашу думку, можна пояснити, з одного боку, обмеженістю та бідністю емоційної сфери вихованців закладів інтернатного типу, а з іншого – однотипністю взаємин дітей з дорослими, які оточують їх.

З подібними висновками ми зустрілись, аналізуючи твердження учнів про те, що найбільше та найменше їм подобається у своїх вчителях (див. таб. 2, 3).

Найбільше учням 2-4 класів шкіл-інтернатів подобається, коли вчителька їх просто вчить (24% опитаних), є хорошою (23%) або про щось розповідає (19%). Але якщо другокласникам більше подобається діяльність вчителя на уроці та його добрий характер, то учні четвертого класу симпатизують педагогам, які розповідають їм щось цікаве.

Щасливими від того, що вчителька на уроках не сварить, не карає та радіє за дітей є 14% і 12% опитаних учнів відповідно. А 8% учням найбільше подобається, коли вчителі їм купляють солодоші, хоча 6% дітей подобається просто їх усмішка.

Твердження дітей, що відображають бажання бачити свою вчительку веселою, щедрою, доброзичливою, такою, яка не сварить та радіє їх успіхам, на нашу думку, є наближенням сприйняття вихованцями інтернатних закладів своїх вчителів як рідних та значимих людей. Такі діти, особливо молодшого шкільного віку, безмежно люблять своїх вчителів та вихователів, і єдине, що може відвернути дітей від значимих для них дорослих, надовго сформувати негативне сприйняття їх, є покарання та жорстоке ставлення до дітей.

Таблиця 2
Продовження учнями початкової ланки шкіл-інтернатів речення, початком якого є "Я найбільше люблю, коли вчителька ..."

ранг	Твердження учнів	Класи та кількість учнів, %			Всього, %
		2 клас	3 клас	4 клас	
1	Нас вчить, задає завдання	11,7	6,8	5,8	24
2	Добра, хороша	10,7	9,8	2,9	23
3	Щось нам розповідає	0,9	7,8	9,8	19
4	Не карає, не кричить	5,8	3,9	3,9	14
5	Мені допомагає, за мене радіє	2,9	4,9	3,9	12
6	Щось нам купляє	2,9	0,9	3,9	8
7	Сміється	0,9	3,9	0,9	6
8	Ставить хороші бали	2,9	0,9	0,9	5

Таблиця 3
Продовження учнями початкової ланки шкіл-інтернатів речення, початком якого є "Мені дуже не подобається, коли вчителька ..."

ранг	Твердження учнів	Класи та кількість учнів, %			Всього, %
		2 клас	3 клас	4 клас	
1	Карає, сварить, кричить на нас	19,6	13,7	21,5	55
2	Не знаю	11,7	6,8	3,9	22
3	Сумна	2,9	0,9	—	4
4	Задає д/з	—	—	2,9	3
5	Ставить низькі бали	0,9	—	—	1

Як бачимо з таблиці 3, більше половини учням молодших класів школи-інтернату не подобаються, коли вчителька сварить, карає їх. Ще 22% дітей вагаються з відповідями. Те, що вчителька сумна, задає домашні завдання чи ставить низькі бали є важливим в оцінці негативних характеристик педагога для 4%, 3% та 1% учнів школи-інтернату відповідно.

Подібні результати були одержані також і Українським інститутом соціальних досліджень. Опитування вихованців закладів інтернатного типу свідчить, що 54% дітей відчували на собі несправедливе ставлення з боку дорослих. "Приниження, погрози, нечесність, крадіжки, несправедливість, недовіра – основні причини непорозумінь між дітьми та дорослими" [10, с.72]. Найбільш поширеними, на думку дітей, позбавлених батьківського піклування, є несправедливість, погрози та приниження.

На думку Т.І. Шульги, головною причиною такого ставлення дорослих до вихованців школи-інтернату є наявність авторитарної системи взаємин, яка не

передбачає прояву ініціативи ні у педагога, ні у дитини. В такій системі відсутня взаємодія, можливість самостійного прийняття рішень, що призводить до пригнічення особистості дитини. Модель "впливу по вертикалі" (одні наказують, вимагають, критикують, карають, інші підкоряються, опираються і т. ін.) вихованці інтернатних закладів спостерігають у взаєминах між адміністрацією, педагогами та учнями, що спричиняє використання ними цієї моделі в спілкуванні з іншими. І як наслідок: дитина змушена бути або пасивною, підкореною, або ж сильною, владною, жорсткою, щоб впливати на інших [11, с.88].

Сприйняття учнями дорослого як "контролера поведінки" є наслідком того, що учіння, проведення дозвілля вихованців школи-інтернату проходить у спілкуванні з тими самими дорослими, є емоційно малонасиченим, і в більшості випадків, носить регламентований характер.

З іншого боку, система роботи в закладах для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, деформує особистість педагога [7; 8; 10; 12]. Дуже часто вихователі мають тільки негативну оцінку всієї своєї діяльності. А оскільки величезні зусилля роботи вчителів та вихователів цих закладів не мають позитивного виходу, це призводить до того, що педагог втрачає віру в себе і в свої сили.

Таке замкнене коло, де, з одного боку, у вчителів та вихователів дуже рано відбувається "емоційне вигорання", а з другого – велика потреба дітей, позбавлених батьківської опіки, в емоційно насиченому спілкуванні, призводить до підвищення тривожності дітей та зниження їх вміння адекватно реагувати в ситуації конфлікту, деформує сприйняття оточуючих загалом.

Рід діяльності та емоційний стан в позаурочний час вихованців початкової ланки шкіл-інтернатів ми виявляли, апелюючи до тверджень, початком яких було речення-стимул "Коли закінчуються уроки, мені..." (див. табл.4).

Таблиця 4
Продовження учнями початкової ланки шкіл-інтернатів речення, початком якого є "Коли закінчуються уроки, мені ..."

Ранг	Твердження учнів	Класи та кількість учнів, %			Всього, %
		2 клас	3 клас	4 клас	
1	Сумно	14,7	7,8	2,9	25
2	Весело	6,8	4,9	9,8	22
3	Хочеться гуляти, гратись	1,9	4,9	5,8	13
4,5	Хочеться їсти	5	—	1,9	7
4,5	Хочеться дивитись телевізор	1,9	4,9	—	7
7	Хочеться спати, відпочити	—	1,9	1,9	4
7	Хочеться, щоб приїхали до мене	—	3,9	—	4
7	Подобається читати	1,9	—	1,9	4

Аналіз відповідей показав, що 47% вихованців школи-інтернату (із 102 опитаних) вказали на свій емоційний стан, в якому вони зазвичай перебувають після закінчення уроків, причому 22% учням молодших класів стає весело, а 25% учням – сумно. Веселий настрій, як бачимо з таблиці 4, найбільше спостерігається в учнів четвертого класу, як і бажання після уроків гратись, гуляти на вулиці.

На нашу думку, в такому покращенні “позаурочного настрою” по класах можна вбачати кілька причин: зниження до закінчення початкової школи дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Такі автори, як Б.Кобзар, Л.Канішевська, Л.Степаненко, Т.Шатохіна в своїх працях наголошують на важливості формування гуманних відносин вихованців інтернатних закладів в позаурочний час. Оскільки позаурочна виховна діяльність учнів початкових класів часто носить одноманітний, збіднений характер і зводиться переважно до виконання режимних моментів та примітивного нагляду за дітьми [12], розробка програми поетапного формування гуманних відносин учнів шкіл-інтернатів [13] є важливим елементом розвитку їх самосвідомості та необхідним кроком у підготовці цих дітей до самостійного життя.

Висновки. Проведені нами дослідження особливостей спілкування між педагогами та вихованцями інтернатних закладів підтвердили твердження про наявність водночас гіпертрофованості та фрустрованості потреби в спілкуванні дітей, позбавлених батьківського піклування, і про виховання їх в регламентованому, емоційно збідненому середовищі школи.

Були виявлені та проаналізовані по класах характерні особливості сприйняття молодшими школярами, які виховуються поза сім’єю, педагогів шкіл-інтернатів та дорослих загалом.

Покращення організації педагогічної роботи в дитячих будинках та школах-інтернатах, ядром якої повинно бути емоційно збагачене спілкування дорослого з дитиною, розширення рамок її індивідуального позитивного комунікативного досвіду є запорукою нормального емоційного розвитку вихованців цих закладів. Знання дорослими особливостей спілкування із дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківської опіки, створюватимуть передумови у формуванні оптимальних взаємин між ними, а також сприятимуть професійному росту педагогів закладів інтернатного типу.

1. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2002 року. – К.: Державний ін-т проблем сім’ї та молоді, 2003.
2. Лангмейер Й., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. – Прага, 1984.
3. Лишённые родительского попечительства: Хрестоматия: Учеб. пособие для студ. пед. ун-тов и ин-тов / Ред.-сост. В.С.Мухина. – М., 1991.

4. Авдеева Н.Н., Хаймовская Н.А. Зависимость типа привязанности ребёнка ко взрослому от особенностей их взаимодействия (в семье и дома ребёнка) // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 1. – С.39-48.
5. Залыкина И.А. Потребность в сопереживании у старших дошкольников, воспитывающихся в семье и вне семьи // Возрастные особенности психического развития детей. – Сб. науч. тр. / Отв. ред. И.В.Дубровина, М.И.Лисина. – М., 1982.
6. Выговская Л.П. Эмпатийные отношения младших школьников, воспитывающихся вне семьи // Психологический журнал. – 1996. – Том 17. – № 4. – С.55-63.
7. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Исследование психического развития младших школьников, воспитывающихся в закрытом детском учреждении // Возрастные особенности психического развития детей. – Сб. науч. тр. / Отв. ред. И.В.Дубровина, М.И.Лисина. – М., 1982.
8. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ. вузов. – 7-е изд., стереотип. – М., 2002.
9. Турчанинова Ю.И. Педагогическая техника и мастерство учителя // Учителю о педагогической технике / Под ред. Л.И.Рувинского. – М., 1987. – С.4-14.
10. Соціальне сирітство в Україні: Експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Авт. – кол. Л.С.Волинець, Н.М.Комарова, О.Г.Антонова-Турченко, І.Б.Іванова, І.В.Пєша. – К., 1998.
11. Шульга Т.И., Слот В., Спаниард Х. Методика работы с детьми “группы риска”. – 2-е изд., доп. – М., 2001.
12. Кобзарь Б.С. Основы формирования гуманитарных взаимоотношений учащихся школ-интернатов для детей-сирот и детей, оставшихся без опеки родителей, во внеурочной деятельности. – К., 1999.
13. Канішевська Л.В. Формування гуманних відносин учнів I-IV класів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, у позаурочній діяльності: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. – К, 1995.

В статті автор виділяє характерні психологічні особливості об'єкціїв младших школьников с учителями в школе-интернате.